

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ В ПЕРЕХІДНИХ ДЕМОКРАТІЯХ: КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ

На основі етимологічного та інституційного підходів здійснено концептуальний аналіз теоретичних аспектів діяльності опозиції як нового легітимного учасника політичного процесу в умовах демократичних трансформацій в посткомуністичних державах. Звуження категорії «політична опозиція» саме до інституту політичних партій як основних потенційних суб'єктів влади вмотивоване необхідністю вирізнити інших суб'єктів опозиційної діяльності через поняття «опозиція».

Ключові слова: політична опозиція, влада, перехідний період, транзитологія, посткомуністичні держави.

Wasył Buslenko. *Opozycja polityczna w demokracjach przejściowych: kategoriarna analiza fenomenu.*

Na podstawie podejścia etymologicznego i instytucjonalnego dokonano analizy konceptualnej teoretycznych aspektów działalności opozycji, jako nowego, posiadającego legitymizację uczestnika procesu politycznego, w warunkach transformacji demokratycznej w państwach postkomunistycznych. Zawężenie kategorii „opozycja polityczna” tylko do instytucji partii politycznych, jako do podstawowych potencjalnych podmiotów władzy umotywowano koniecznością wyróżnienia innych podmiotów działalności opozycyjnej przez pojęcie „opozycja”.

Słowa kluczowe: opozycja polityczna, władza, okres przejściowy, transformacja, państwa postkomunistyczne.

Василий Бусленко. *Политическая оппозиция в переходных демократиях: категориальный анализ феномена.*

На основе этимологического и институционального подходов осуществлен концептуальный анализ теоретических аспектов деятельности оппозиции как нового легитимного участника политического процесса в условиях демократических преобразований в посткоммунистических государствах. Сужение категории «политическая оппозиция» именно в институт политических партий как основных потенциальных субъектов власти мотивировано необходимостью выделить других субъектов оппозиционной деятельности через понятие «опозиция».

Ключевые слова: политическая оппозиция, власть, переходный период, транзитология, посткоммунистические государства.

Vasyl Buslenko. *Political Opposition in Transition Democracies: Categorical Analysis of the Phenomenon.*

The conceptual analysis of theoretical aspects of opposition's activity as a new legitimate participant of political process under conditions of democratic transformation in post-communist countries based on etymological and institutional approaches has been done.

The narrowing of the 'political opposition' category to the institute of political parties as main potential subjects of power was motivated by the need to eliminate other subjects of oppositional activity via the term 'opposition'.

Key words: political opposition, power, transitional period, transitology, post-communist countries.

Дослідження демократичних переходів у посткомуністичних країнах дають значну емпіричну базу для порівняння, узагальнення та моделювання трансформаційних процесів. Їх сучасне осмислення у політології відбувається в основному в рамках транзитологічного підходу. Класичною працею є книга відомого західного політолога С. Гантінгтона «Третя хвиля: демократизація у кінці ХХ ст.» У ній зазначається, що «хвиля демократизації» — це серія переходів від недемократичних до демократичних режимів, які відбуваються у рамках певного періоду часу і які кількістю значно переважають переходи у зворотному напрямку за цей же період» [1]. Третя хвиля демократизації починається з середини 70-х рр. ХХ ст. у Південній Європі, а наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. охоплює країни Східної Європи та супроводжується розпадом соціалістичного та радянського табору.

Така лінійна динаміка політичних трансформацій давала підстави багатьом дослідникам розглядати їх як певний закономірний перехід від розпаду тих чи інших різновидів

авторитаризму до поступового вибудовування консолідованої демократії ліберального типу. Посилювали аргументацією такого підходу порівняльні дослідження результатів переходу до демократії в країнах Латинської Америки та Південної Європи. Під перехідним періодом, як правило, розуміють інтервал від «часткового відкриття» недемократичного порядку до формування нових правил політичної гри та встановлення режиму конкурентної демократії [2, с. 420]. При всіх відмінностях у конкретних варіантах переходу, країна мала пройти декілька типологічно однакових фаз: лібералізація демократичного режиму; інституційна демократизація; демократична консолідація.

Проте, маючи відносно рівні стартові умови, кожна з посткомуністичних країн демонструє стійкі відмінності в результатах трансформацій. Замість очікуваної консолідованої демократії, наприклад, у країнах пострадянського табору сформувалися «гібридні», напівдемократичні, неопатримоніальні політичні режими, які поєднують риси демократії та авторитаризму. За таких режимів, скажімо, може діяти політична опозиція, однак її потенціал не може бути реалізований через значні порушення демократичних прав і свобод. З посиленням авторитарних методів у політиці та зростанням конкуренції в партійному середовищі опозиція набуває атрибутивних форм і може бути витіснена на периферію політичного життя.

Окрім прибалтійських країн, жодна з пострадянських держав не досягла стану консолідованої демократії. Ріст різноманітних форм і моделей політичних режимів пострадянського типу (наприклад, політичні режими Єльцина, Путіна, Кучми, Лукашенка, Каримова, Алієва, Саакашвілі) робить актуальними дослідження, спрямовані на уточнення внутрішньополітичних чинників впливу на демократичні зміни на посткомуністичному просторі.

Одним із детермінантів демократичних змін є політична опозиція. Осмислення складної і суперечливої специфіки процесів демократизації виявляє різний вплив опозиції на характер переходу та на його результативність. За підрахунками М. Макфола, перевага на користь опозиції в дев'яти випадках (Хорватія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словаччина і Словенія) сприяла появі «демократій» і в трьох — «часткових демократій» (Вірменія, Боснія і Герцеговина, Грузія). Ситуація балансу сил в одному випадку породила «диктатуру» (Таджикистан), в шести (Молдова, Росія, Україна, Албанія, Азербайджан, Македонія) — «часткові демократії» і в двох (Болгарія і Монголія) — «демократії», а домінування старого режиму в п'яти випадках (Білорусія, Казахстан, Киргизія, Туркменістан і Узбекистан) призвело до утвердження «диктатури» і лише в двох — до появи «часткової» (Сербія) або «повної» (Румунія) «демократії» [3, с. 5]. Все це свідчить про те, що класичні теорії транзитного переходу не можуть пояснити всю складність і специфіку демократичних трансформацій. Однією з причин цього є недостатня дослідженість феномену політичної опозиції, зокрема її категоріальних характеристик. Ця проблема є досить актуальною, оскільки її розкриття дозволить виявити специфіку формування інституту політичної опозиції в посткомуністичних країнах як суб'єкта демократичних трансформацій.

Тому метою статті є концептуальне осмислення теоретичних аспектів діяльності опозиції як нового легітимного учасника політичного процесу в умовах демократичних трансформацій в посткомуністичних державах.

В транзитології проблемі ролі опозиції в трансформації суспільства приділено значну вагу. Моделі взаємовідносин між владою і опозицією в умовах переходу від авторитаризму до демократії проаналізовано в працях Р. Даля, С. Гантінгтона, А. Пшеворського, А. Степана. Політологами здійснений ґрунтовний порівняльний аналіз впливу специфіки розстановки політичних сил та ситуаційних чинників на динаміку політичних процесів. Це дозволяє в якійсь мірі розглянути опозицію в комплексі послідовних чинників, що вплинули на характер політичного режиму. Однак, в роботах насамперед узагальнено досвід демократичних перетворень в Європі та Латинській Америці і не приділяється достатня увага країнам Центрально-Східної та Східної Європи.

Що стосується визначення місця і ролі політичної опозиції на посткомуністичному просторі в перехідний період, то це питання залишається мало дослідженим. Теоретичні аспекти формування політичної опозиції, зокрема, визначення її функціональної ролі

в процесах демократизації частково проаналізовані в працях А. Мельвіля, А. Циганкова, Л. Шевцової, А. Глухової, А. Колодій.

Інституційні умови діяльності опозиції в пострадянських країнах досліджували Ю. Абдулаєва, Г. Гаврилов, О. Кукуруз, Т. Ткаченко, Л. Червона, А. Фрішке.

Просування до демократії в країнах Центрально-Східної та Східної Європи у значній мірі залежало від нової альтернативної політичної сили — опозиції. Саме опозиційні політичні сили створювали політичну альтернативу та реальну політичну конкуренцію, підриваючи монополію «партії влади», що становило передумови для демократизації. Конструктивна діяльність опозиції ставала основою для побудови громадянського суспільства, оскільки її вихідний плюралізм породжував появу різних груп політичних інтересів, цінностей, програм, ідеологій тощо.

Слід відмітити, що уявлення про політичну опозицію як про суб'єкта політики пройшло в Європі певну еволюцію. В першій половині ХХ ст. відбулося становлення демократичних інститутів, в тому числі і парламентської опозиції. Для цього періоду стало характерним розширення загальних громадських прав і введення в багатьох країнах інституту виборності посадових осіб. Однак процес демократизації не був лінійним. Посилення тоталітарних тенденцій в європейській політиці впливало й на переоцінку ролі політичної опозиції. Демократія стала сприйматися не лише як набір політичних інститутів, норм і практик, але набула певного ціннісного забарвлення. В дихотомії тоталітаризм-демократія негативно сприймалося перше поняття, а позитивно — інше. Відповідно в рамках даного підходу політична опозиція розглядалася як обов'язковий атрибут демократичного політичного режиму, а також відсутній елемент тоталітарного режиму.

В 1980-ті роки з введенням в науковий дискурс поняття «демократичний транзит», уявлення про демократію і, відповідно, опозицію, змінюється. Політична опозиція розглядається як головний ініціатор демократичного переходу, яка впливала на динаміку трансформації авторитарного режиму, його «ерозію». Свідченням початку переходу від авторитаризму до демократії, як правило, вважають активні виступи опозиційних уряду або правлячої партії угруповань або зміни в вищих ешелонах влади, що ведуть до укріплення позицій прореформістських груп. Про перехід режиму в перехідний стан, на думку А. Циганкова, свідчить легітимізація в тій чи іншій формі прав політичної опозиції [4, с. 130].

Однак застосування терміну «політична опозиція» в перехідний період потребує концептуальної визначеності, оскільки внутрішньополітичні процеси в країнах та еволюція суб'єктів опозиційної діяльності мали свою специфіку. Кінець 80-х рр. знаменуються політичною активізацією різних альтернативних громадських об'єднань, опозиційно налаштованих до влади. Вони поступово набували чітких організованих форм, в ряді випадків об'єднувалися в суспільно-політичні рухи, формували свої альтернативні програми, набували легалізованих форм, прямо або опосередковано сприяли ерозії комуністичного режиму в країні. Але внутрішня опозиція була і в середовищі самої правлячої партії у постаті реформаційного крила. В цей час істотно зростає роль опозиційних політичних лідерів, здатних швидко мобілізувати навколо себе критично налаштованих проти влади громадян.

Існування різноманітних форм і методів діяльності опозиції в складних умовах перехідного періоду сприяло введенню в науковий дискурс понять «опозиція» та «політична опозиція». В науковій літературі часто йде підміна цих понять, або підкреслюється їх тотожність.

Спробуємо розглянути цю проблему більш детально через етимологію слова «опозиція». Сам термін походить з латинського слова “*oppositio*”, що означає супротив, протиставлення, опір. Він вживається для характеристики дій, що приводять до супротиву відносно окреслених політичних процесів, політичної лінії, політичної дії, критики домінуючої ідеології, протиставлення конкретним інституціям чи організаціям. Але трактування опозиції лише як вираження непримиримої ворожнечі, самого тільки суперництва, протистояння суб'єктів за владу є дещо звуженим і не дозволяє виявити багатоманітність форм і методів роботи опозиції та показати її демократичний характер. На думку С. Рябова «обмеження смислу опозиції лише деконструктивним запереченням існуючих засад суспільного життя, інтенціями позасистемного стибу є властивим для тоталітарної політичної свідомості і практики» [5, с. 12].

В період переходу від авторитаризму до демократії відбувається поступовий відхід від протистояння, опору, заперечення режиму до встановлення правил політичної гри і процедур конкурентної політичної боротьби. Виходячи з цього виникає питання, чи можна назвати політичною опозицією рухи опору, суспільно-політичні організації і рухи, які виступали проти авторитарного режиму, однак не завжди ставили за політичну мету здобуття влади?

Спротив із застосуванням сили ряд дослідників намагається розглядати як окреме від політичної опозиції поняття. Так, мексиканський дослідник Т. Сеговія розрізняв «Рух опору» та «політичну опозицію». На його переконання опозиція не протистоїть владі і її вища форма походить з опозиційної партії, в той час як рух опору за визначенням не може бути партією: його завдання не керувати, а чинити спротив» [6, с. 28].

Подібну точку зору займає польський історик А. Фрішке. До політичної опозиції він відносив свідому, заплановану діяльність, що спирається на певну програму і спрямовується на зміну або реформування в напрямку обмеження монопольної влади партії і відновлення суб'єктності суспільства [7, с. 5].

Українська дослідниця Л. Червона погоджується з тим, що політична партія, яка не виходить за межі політичної системи і рух опору, що не визнає існуючого політичного статус-кво, мають різні функціональні завдання. На її думку в обох випадках вони представляють собою шаблі опозиційної дії, політичну опозицію протилежних типів — системну та позасистемну. При цьому жоден політичний режим не обходиться без опозиції як сукупності нонконформістських переконань та дій індивідумів [6, с. 28].

Схожу думку висловлює Т. Ткаченко, стверджуючи, що опозиція може існувати у формі суспільного протесту та як політичний інститут. При цьому «... опозиція як форма суспільного протесту є детермінантою опозиції як політичного інституту» [8, с. 41].

Однак в умовах авторитарного політичного режиму, коли громадсько-політичні організації і рухи мають нелегітимний характер, їх важко назвати політичною опозицією в класичному розумінні цього слова. Жодна з цих структур не підпадає під визначення, сформульоване польським вченим С. Божиком. Він зазначає, що політична опозиція — це загал політичних угруповань, які не беруть участі у функціонуванні урядів, але займають критичну позицію щодо уряду і реалізованої ним політики, а також прагнуть до здобуття влади в державі, використовуючи гарантовані конституційні та законні форми політичного суперництва для здійснення конституційних реформ або зміни актуальної політичної суспільно-господарської системи [9, с. 10]. Звідси виникає дилема — як розуміти поняття політична опозиція: в універсальному, чи конкретному сенсі? В даному випадку проблема полягає як в питанні термінологічному, так і методологічному.

Вирізнити ці два поняття, на нашу думку, можна через застосування етимологічного та інституційного підходів, розроблених російським вченим Г. Гавриловим. Етимологічна модель подає опозицію в широкому сенсі, акцентуючи на діяльнісному аспекті і розглядає її як просте протистояння однієї політики іншій політиці, виступ проти думки меншості або пануючої думки [10, с. 16].

Однак в даному випадку не висвітлюється політичний аспект її діяльності. При цьому опозиція виступає як певний процес, діяльність без прив'язки до конкретних політичних суб'єктів. Такий підхід, з однієї сторони, дає дещо розмите уявлення стосовно суб'єктів опозиційної діяльності так як опозицією можна вважати групи тиску, лобістські угруповання і т.д. З іншої сторони, частково цей підхід може бути використаний за умов лібералізації авторитарного режиму, коли опозиція формується з суспільно-політичних рухів, громадських організацій, відсутні легальні політичні партії, не відбуваються вільні демократичні вибори і т.д.

Однак з появою реальної багатопартійності, стабілізацією функціонування демократичних інститутів, етимологічний підхід не дозволяє виокремити політичні партії як важливого суб'єкта опозиції, який здійснює боротьбу за домінуючий владний ресурс поряд з провладною партією.

При дослідженні політичної опозиції в перехідний період ми використали інституційний (або інституційно-функціональний) підхід. Це дозволяє звзвити розуміння опозиції до конкретних політичних інститутів, які можуть виконувати цю роль. Звичайно цей підхід

більш придатний для аналізу опозиційних партій в стійких демократичних режимах, в яких наявні елементи політичного плюралізму, існує конкурентна міжпартійна боротьба, сформована стабільна партійна структура з чіткими правилами політичної конкуренції. В умовах реальної багатопартійності ми можемо говорити саме про політичну опозицію у формі парламентської та позапарламентської опозиції як однієї з розвинутих і представницьких форм політичної боротьби. В демократичному суспільстві політична опозиція — це основний канал вираження соціального невдоволення наявним політичним станом, важлива детермінанта політичних трансформацій, спосіб досягнення принципових поступок від владних структур, корегування політичного курсу.

Аналізуючи поняття «політична опозиція» в рамках інституційного підходу, О. Кукуруз виділяє три аспекти: 1) політична опозиція ототожнюється із парламентською; 2) політична опозиція включає діяльність організованих громадсько-політичних сил; 3) політична опозиція охоплює лише діяльність політичних сил [11, с. 34]. Погоджуючись з думкою Г. Гаврилова, що опозиція визначається через владу, вважаємо доцільним звзвити категорію «політична опозиція» саме до інституту політичних партій, як основних потенційних суб'єктів влади. Тим самим ми можемо «відтінити» інші суб'єкти опозиційної діяльності через поняття «опозиція».

Подібної думки притримуються Г. Юнеску та І. Мадаріага, які пропонують розрізняти поняття «політична опозиція» та «опозиція». За їх концепцією лише політична опозиція *sensu stricto* може існувати в демократичній системі і то для того, що є завжди інституціоналізована, знана та легітимізована. На думку вчених «цей термін повинен вживатися в ситуації, коли опозиція є не лише допущена до функціонування, але функціонування стало їй призначене» [12, с. 16].

Опозиція *sensu largo* охоплює різні прояви незадоволення урядовою політикою і є досить обширним поняттям. Така класифікація дозволяє віднести до опозиції різні організації і супільно-політичні рухи, які виступають певною альтернативною силою і намагаються демократизувати суспільство через конкурентну боротьбу з авторитарною владою. За словами А. Степана, «опозиція в недемократичній системі повинна передусім підривати легітимізацію режиму і протиставляти йому демократичну альтернативу, ініціювати і поширювати протести, організовувати страйки, видавати і розповсюджувати нелегальну пресу, засновувати таємні університети тощо» [13, с. 44]

Але виникає запитання, в який момент опозиція може перейти в іншу якість і набути форм політичної опозиції? Чи коректно стверджувати, що в період лібералізації не було політичної опозиції, а вона раптово з'явилася після демократичних виборів та демонтажу авторитарної системи? На нашу думку, відповідь можна знайти, прослідкувавши процес формування політичної опозиції як інституту. Інститут політичної опозиції — це правила гри та певні кодекси поведінки, а також відносини та зв'язки, які встановлюють та регулюють опозиційну діяльність в межах політичної системи [14, с. 7]. Звідси можемо вирізнити доінституційний та інституційний етапи діяльності політичної опозиції. Доінституційний етап становлення інституту політичної опозиції припадає на період лібералізації і характеризується організаційним оформленням політичних сил, які протистояли пануючій комуністичній владі, пануючій партії і прямо або опосередковано вели з правлячою партією боротьбу за державну владу. Сам етап лібералізації можна означити періодом від горбачовської «перебудови» і до 1990 р., коли були прийняті декларації про державний суверенітет і відбулися перші демократичні вибори до законодавчих органів влади.

Варто зазначити, що лібералізація політичного режиму відбувалася в умовах певного балансу сил між владою і опозицією. За обставин зменшення рівня легітимності влади, та росту активності опозиції, спостерігався досить активний процес політичної соціалізації та появи нових опозиційних організацій. Саме опозиційне середовище на етапі лібералізації авторитарного режиму ставало внутрішньо фрагментованим і включало як помірковану так і радикальну опозицію. За цих обставин А. Пшеворський зазначає, що не всі антиавторитарні рухи продемократичні, деякі стають під гасла демократії тільки тому, щоб проковтнути і авторитарних опонентів, і своїх союзників у боротьбі зі старим режимом. Пошук консенсусу — це часто не більше, ніж маскування нової авторитарної спокуси [15, с. 645].

В умовах нестабільності політичного режиму, організаційного оформлення опозиції, частоті зміни її стратегії і тактики (від повного заперечення до часткової співпраці з владою), форм і методів діяльності, досить складно здійснити її типологізацію. За класифікацією Р. Даля, в залежності від характеру її відношення до режиму виділяють системну, напівсистемну, несистемну опозицію. В залежності, перед усім, від методів, які застосовуються нею для досягнення своїх цілей, Х. Лінц виділяє три типи опозиції: лояльну, напівлояльну і нелояльну (непримириму). Такі класифікації є більш характерні для стабільних демократичних режимів, де політична опозиція вже набула характеру політичного інституту і де визнані демократичні норми та принципи конкурентної політики.

Невизначеність перехідного політичного режиму, коли він зберігає в собі елементи демократичності і одночасно авторитаризму, вносить неузгодженість у визначенні поміркованої частини демократичної опозиції. З однієї сторони, вона націлена на демонтаж авторитарного режиму і є, за класифікацією Х. Лінца, нелояльною і непримиренною. З іншої сторони, вона проявляла готовність до взаємодії та конструктивного діалогу з владою в якості засобу виходу з політичного конфлікту. На думку Ю. Абдулаєвої мало підходять для зазначених цілей і визначення з префіксом напів- (напівлояльні, напівсистемні і т. д.), оскільки вони характеризують скоріше опозиційні групи з нестійкою політичною позицією, готові дрейфувати в сторону того чи іншого полюсу опозиційного спектру в залежності від поведінки діючого режиму [16].

На етапі лібералізації спостерігаємо діяльність громадсько-політичних організацій та суспільно-політичних рухів, опозиційно налаштованих до комуністичної влади, які вимагають системних змін. В цей час проявляється така риса опозиції як організованість. Дійсно досить складно уявити собі неорганізовану масу людей, що борються за домінуючий політичний ресурс. Малоймовірно, що неорганізована група могла б ефективно цей ресурс використати. Не маючи інституційних важелів впливу на владу, опозиція активно використовувала різноманітні форми мобілізації мас: мітинги, страйки, демонстрації, пікетування тощо. Прямі форми демократії були на той час досить ефективним інструментом впливу на владу. При цьому сама демократична опозиція, за визначенням А. Степана виконувала наступні функції:

- 1) опір інтеграції в рамках режиму;
- 2) захист зон автономії проти режиму;
- 3) підрив легітимності режиму;
- 4) збільшення політичної ціни авторитарного правління;
- 5) створення сприйнятливої демократичної альтернативи [13, с. 45].

Ці функції при відсутності опозиційних політичних партій особливо чітко проявлялися в діяльності суспільно-політичних рухів, які мали масовий характер і включали в себе новостворені громадські організації різного спрямування. Частина з них пізніше трансформувалися в опозиційні політичні партії. Така тенденція спостерігалася в Польщі (Солідарність), Україні (Народний рух України). Так з НРУ вийшли такі партії націонал-демократичного спрямування як ДемПУ, УРП, УСДП.

Вибори до законодавчих органів влади за участю опозиційних суспільно-політичних рухів та партій поклали початок інституціоналізації політичної опозиції. Мажоритарний принцип виборчої системи та конституційна відміна монопольного права комуністичної партії на владу сприяла тому, що суспільно-політичні рухи на початку 90-х років виконували фактично функції політичних партій. Так Народний рух України через демократичні вибори ставив за мету здобуття та реалізацію влади. Його представники у Верховній Раді України виражали інтереси тих соціальних груп і верств, які не представлені у владі і були незадоволені її політикою.

З цього часу політична опозиція використовувала законні форми політичного суперництва, створювала власну програмну та персональну альтернативу. При цьому влада для опозиції ставала об'єктом, на який спрямовувався її спільний інтерес [17, с. 4]. Саме боротьба за владу в значній мірі корегувала характер, форми та методи діяльності опозиційних партій.

Таким чином, через організаційну слабкість новостворених партій в період лібералізації та на початку періоду інституційної демократизації, межі опозиції були розширені за рахунок

антикомуністичних суспільно-політичних рухів, які мали значний мобілізаційний потенціал та політичну вагу.

З подальшою партійною структуризацією парламентів, поступовим переходом від політичного протистояння, заперечення режиму до встановлення правил політичної гри і процедур конкурентної політичної боротьби, охоплення суспільства новими демократичними процедурами, розпадом або трансформацією суспільно-політичних організацій та рухів в політичні партії, політична опозиція набуває чітких інституціоналізованих форм. Звуження категорії «політична опозиція» саме до інституту політичних партій як основних потенційних суб'єктів влади дозволяє вирізнити інших суб'єктів опозиційної діяльності через поняття «опозиція».

1. *Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century / S. Huntington.* – Norman : Oklahoma University Press, 1991. – 366 s.

2. *Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова].* – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 576 с.

3. *Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты / А. Ю. Мельвиль // Политология: Лексикон / [под ред. А. И. Соловьева].* – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – С. 123–134.

4. *Циганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика : [учеб. пособие] / Циганков А. П.* – М. : Интерпракс, 1995. – 296 с.

5. *Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // Вибори та демократія.* – 2005. – № 4 (6). – С. 8–18.

6. *Червона Л. М. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Червона Л. М.* – К., 2004. – 178 с.

7. *Friszke A. Opozycja polityczna w PRL 1945–1980 / A. Friszke.* – London : Aneks, 1994. – 608 s.

8. *Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент.* – 2007. – № 5. – С. 40–45.

9. *Bożyk S. Opozycja parlamentarna w Sejmie RP / S. Bożyk.* – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2005. – 127 s.

10. *Гаврилов Г. А. Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ / Гаврилов Г. А.* – Екатеринбург : Ин-т философии и права УрО РАН, 2003. – 153 с.

11. *Кукуруз О. В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / Кукуруз О. В.* – К. : Наукова думка, 2010. – 197 с.

12. *Ionescu G. Opposition. Past and Present of Political Institution / G. Ionescu, I. Madariaga.* – London, Baltimore, Melbourne : Penguin Books, 1972. – 213 s.

13. *Stepan A. On the Task of a democratic Opposition / A. Stepan // Journal of Democracy.* – 1990. – Vol 1. – № 2. – P. 44–46.

14. *Вінничук Н. Ю. Політична опозиція як інститут сучасної демократії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Вінничук Н. Ю.* – К., 2007. – 17 с.

15. *Пшеворський А. Переход до демократії: лібералізація і демократизація / А. Пшеворський // Демократія: Антологія / [упоряд. О. Проценко].* – К. : Смолоскип, 2005. – С. 605–648.

16. *Абдулаева Ю. М. Институциональные условия формирования конструктивной оппозиции в странах Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс] / Ю. М. Абдулаева // Известия Российского государственного университета имени А. И. Герцена.* – 2007. – Т. 10. – № 31. – Режим доступа :

<http://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalnye-usloviya-formirovaniya-konstruktivnoy-oppozitsii-v-stranah-tsentralnoy-i-vostochnoy-evropy>.

17. *Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації : Інформаційно-аналітичне дослідження.* – К. : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. – 34 с.